

بسمه تعالی

گزارش نشست تخصصی مهاجرت اکولوژیک

اردیبهشت ۱۳۹۷

چالش‌های محیط زیستی به خصوص مسایل مربوط به خشکسالی و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع آبی در کشور هر روز عمیق‌تر می‌شود و به واسطه آن مسائل و مشکلات بسیاری برای جامعه و دولت به وجود می‌آید. در این بین یکی از اصلی‌ترین خطراتی که از جانب بسیاری از متخصصان بیان می‌شود، سیل مهاجرت ساکنان مناطق درگیر کمبود آب و سایر چالش‌های زیست محیطی است. که این مساله به دلیل وابستگی بیشتر معیشتی مردم روستا به منابع آب، جوامع روستایی را بیشتر در معرض چنین مهاجرت‌هایی قرار می‌دهد. بر مبنای این هشدار است که سیاست‌هایی برای مواجهه با مهاجرت جامعه روستایی طراحی و اجرا می‌گردند. برای مثال پروژه‌های تامین منابع آب جدید همواره با توجه اهمیت جلوگیری از سیل مهاجرت روستاییان مطرح بوده است.

اما آیا مسائل محیط زیستی و به طور خاص کمبود آب به واقع می‌تواند موج مهاجرتی جدیدی در کشور به دنبال داشته باشد؟ آیا تاکنون مسایل محیط زیستی روستاهای ایران را به سمت تخلیه شدن برده است؟ این گونه بحران‌های اکولوژیک واقعا چه سهمی از مهاجرت روستاییان کشور در یک دهه اخیر را داشته است و چه بخشی از جامعه درگیر با کمبود آب توانسته‌اند با تغییر در شیوه معیشت، با آن سازگار شوند؟ با تامین آب کشاورزی از طریق پروژه‌هایی همچون سدسازی، جلوی مهاجرت گرفته شده و یا به سرعت آن افزوده شده است؟ در صورت نیافتن راهکار برای تطابق با کم آبی، چه بخشی از جامعه روستایی مهاجرت خواهند کرد، و این موضوع چه تاثیرات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی خواهد داشت؟ آیا تمامی روستاهای کشور باید هدف سیاست‌گذاری برای تثبیت جمعیت باشند و در همه آنها برای این موضوع سرمایه‌گذاری کرد و یا با شرایط جدید اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی، برخی از روستاها به ناچار خالی از سکنه خواهد شد؟

در راستای تبیین و شفاف سازی مساله مهاجرت ناشی از مسائل زیست محیطی و پاسخ به سوالات فوق نشست تخصصی بررسی مهاجرت اکولوژیک با همکاری برنامه آب و توسعه پژوهشکده سیاستگذاری دانشگاه شریف به همراه انجمن علمی جمعیت شناسی دانشگاه تهران، شنبه ۲۲ اردیبهشت در محل سالن گفت و گو دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران برگزار گردید. با توجه به بین رشته‌ای بودن موضوع مهاجرت اکولوژیک تلاش شد از متخصصین حوزه‌های جامعه شناسی، جمعیت شناسی، اقتصاد توسعه و محیط زیست برای آشنایی با ابعاد مختلف مساله استفاده شود. از این رو آقایان دکتر فرزاد پور اصغر سنگاپین رییس گروه امور آمایش، برنامه‌ریزی و محیط زیست سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، دکتر ولی الله رستم علیزاده عضو هیئت علمی موسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور به بیان نظرات خود در مورد تحولات کلان مهاجرت روستای پرداختند و دکتر اسدالله نقدی عضو هیات علمی دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی دانشگاه بوعلی سینا همدان و دکتر مرتضی افقه عضو هیات علمی دانشکده اقتصاد دانشگاه شهید چمران اهواز جهت بررسی مهاجرت‌های روستایی استان‌های خوزستان و همدان به این برنامه دعوت گردیدند. در ادامه خلاصه ای از نظرات این اساتید ارائه می‌گردد.

دکتر پور اصغر سنگاچین تکیه سخنرانی خود را بر عوامل تاثیرگذار بر شکل‌گیری ساختار فضایی کشور در چند دهه گذشته قرار دادند. ایشان در این راستا به دو دسته عوامل غیرارادی و عوامل ارادی در شکل‌گیری عدم تعادل‌های منطقه‌ای اشاره کردند.

عوامل غیرارادی بدین معنا است که اراده و تصمیم انسان در آن تاثیری نداشته است. از این منظر می‌توان گفت در سرزمین ایران هر کجا آب بوده است جمعیت سکنی گزیده است. به طور مثال در بخش‌های خشک کشور در اطراف گسل‌ها آب وجود داشته و به همین خاطر اسکان جمعیت نزدیک گسل‌ها شکل گرفته است. عوامل ارادی ناشی از مسایل اقتصادی، ویژگی‌های فرهنگی - سیاسی و سیاسی - نظامی بوده است و باعث شکل‌گیری برخی مراکز جمعیتی در کشور مانند مشهد، قم، زاهدان، یاسوج و مهران شده است. مجموع عوامل ارادی و غیرارادی منجر به توزیع ناموزون جمعیت و فعالیت در پهنه سرزمین ایران شده است.

ایشان به پدیده ماکروسفالی که در اکثر کانون‌های جمعیتی ایران برقرار است اشاره نمودند که یک شهر بزرگ با تراکم جمعیت بالا در کنار بدنه شهری و روستایی نحیف قرار دارند. دلایل این پدیده انباشت ناشی از سرمایه‌گذاری‌های گذشته، اختلاف درآمد بین کلان شهرها و سایر نقاط جمعیتی و اخیراً تشدید بحران‌های زیست محیطی بوده که موجب جذب جمعیت به نقاط شهری معدودی شده است. از سوی دیگر توسعه ایران دریا گریز و خشکی محور بوده است. شهرهای کنار دریای ایران اکثراً شهرهای متوسط هستند. ایران از قابلیت‌های سرزمینی خود به خصوص دریاها استفاده نکرده است که دلیل آن نبود امنیت در کنار دریا و فرهنگ خشکی محور بوده است.

در اشاره به تاثیرات مسایل زیست محیطی بر جمعیت در ابتدا اشاره شد که ایران به علت موقعیت جغرافیایی ناشی از قرار گرفتن در کمربند خشک جهان در مقابل تغییرات اقلیمی بسیار آسیب‌پذیر است. تغییرات اقلیمی در ایران باعث شده که میزان تبخیر افزایش پیدا کند، دوره‌های خشکسالی طولانی‌تر شود و در نتیجه میزان پتانسیل آبی و سرانه دسترسی به آب کاهش پیدا کند و با توجه به این مساله به توضیح چرخه زیر در مورد تاثیرات متقابل فقر و تخریب محیط زیست پرداخته شد.

دکتر رستم عزیزاده در سه بخش بررسی مهاجرت‌های روستایی در ایران، پراکنش جمعیت روستایی با عنایت به توزیع آب و هوایی و عوامل مهاجرت‌های روستایی در ایران بحث‌های خود را ارائه کردند.

ایشان بیان داشتند که مهاجرت دو نوع ارادی و اضطراری دارد و از ابتدای تاریخ وجود داشته و در واقع انسان‌ها به دنبال نان، مایه‌های بهتر و امنیت بیشتر از نقطه‌ای به نقطه دیگر کوچ می‌کردند. در ایران در گذشته صنعتی شدن، شهرگرایی، ایژه‌سازی دیگری شهری زمینه را برای مهاجرت روستا شهری را فراهم نموده است. علل مهاجرت جوانان روستایی غالباً نداشتن شغل مناسب، کمبود امکانات زیربنایی، رفاهی و بهداشتی بوده است. بنابراین می‌توان گفت به ترتیب دلایل اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی و طبیعی - کشاورزی دلایل مهاجرت بوده اند.

بررسی امواج مهاجرت نشان می‌دهد موج اول مهاجرت بعد از اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۰ اتفاق افتاد که مالک سابق حذف می‌شود و روستاییان از وابستگی به زمین رها می‌شوند و مردم به سمت شهرها حرکت می‌کنند. تبعات این موج انسانی خود را در تحولات سیاسی نشان می‌دهد به گونه‌ای که عده‌ای از نظریه‌پردازان معتقدند، انقلاب اسلامی را روستاییانی که به شهرها آمدند انجام دادند. موج دوم مهاجرت از سال ۶۵ تا ۷۰ اتفاق افتاد که نوسازی‌های بعد از جنگ موجب مهاجرت جدید روستاییان به شهرها گردید. این موج مهاجرت ناشی از رشد صنعت و خدمات در شهرها بود.

این امواج مهاجرت باعث گردیده است که جمعیت روستایی کشور از ۶۸ درصد در سال ۱۳۳۵ به حدود ۲۶ درصد رسیده است و در واقع یک چهارم جمعیت فعلی ایران در روستا زندگی می‌کنند. تبعات مهاجرت‌های گذشته خالی شدن روستاها، تغییر یافتن الگوی استقرار جمعیت، سالمند شدن و زنانه شدن جمعیت روستایی و افزایش نسبت‌های وابستگی در محیط‌های روستایی و برهم خوردن هرم سنی جمعیت بوده است که در کل می‌تواند پایداری سرزمین را با مخاطره روبرو کند.

در بررسی شرایط حال حاضر مهاجرت‌ها باید گفت مهاجرت‌ها هم اکنون بیشتر شهر به شهر است و مهاجرت‌های روستا-شهری در حال کاهش است و روستا به روستا تقریباً در حال از بین رفتن است و فقط ۵ درصد مهاجرت‌ها را در برمی‌گیرد. مهاجرت شهر به شهر از ۳۸ درصد در حد فاصل ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ به ۶۸ درصد در آخرین سرشماری رسیده است و مهاجرت روستا به شهر از ۳۲ درصد به ۱۴ درصد رسیده است.

جهت برقراری مبحث مهاجرت روستایی با شرایط اکولوژیکی باید نکاتی را در نظر گرفت اول این که کمترین تراکم جمعیت روستای در بخش‌های مرکزی، شرقی و جنوبی کشور است و همین طور دشت‌های ممنوعه بیشتر در مرکز و شمال شرق کشور قرار دارد. ثانیاً شهرستان‌ها و استان‌های مهاجر فرست ایران در حوزه روستایی اکثر مناطق مرزی ایران را شامل می‌شوند و استان‌های مهاجرپذیر در مرکز ایران و استان‌های شمالی قرار دارند. که این شکل مهاجرت از الگوهای آب و هوایی تبعیت نمی‌کند. افراد از جاهایی که مشکلات اکولوژیک دارند سعی می‌کنند به سمت شمال ایران و یا شهرهای صنعتی ایران حرکت کنند.

در آینده دو سناریو را برای مهاجرت‌های روستایی می‌توان پیش‌بینی کرد سناریو اول این است که اگر شرایط اکولوژیک مناسب باشد روند مهاجرت‌ها مثل سابق فردی، مردگزين و جوان‌گزين خواهند بود که در راستای شغل و تحصیل صورت خواهد گرفت. تحولات کارکردی و گذار به معیشت چندگانه و مشاغل متعدد در روستاها خواهیم داشت که مثال آن روستاهای توریستی و صنعتی هستند که این تحولات باعث ثبات جمعیت روستایی خواهد شد و جمعیت روستایی بین ۱۵ تا ۲۰ میلیون نفر باقی خواهد ماند.

سناریو دوم ناظر به موج سوم مهاجرت است در صورت وقوع بحران‌های اکولوژیک خواهد بود. این نوع از مهاجرت بیشتر خانوادگی و روستایی و بنیان‌کن خواهد بود و باعث تخلیه روستاها خواهد شد. باید توجه داشت که پاسخ در مقابل بحران‌های اکولوژیکی متفاوت خواهد بود و بعضا افراد به سمت تغییر الگو کشت و نظام معیشتی برای سازگاری با شرایط جدید حرکت می‌کنند و بعضی نیز مهاجرت می‌کنند. اما آنچه مسلم است این است که اگر موج سوم بخواهد شکل بگیرد تنها از دریچه شرایط اکولوژیک خواهد بود هر چند مناطق مختلف رویکردهای مختلفی برای مواجهه با این شرایط خواهند داشت.

دکتر نقدی دانشیار جامعه‌شناسی و متخصص حوزه حاشیه‌نشینی تمرکز بحث خود را بر روی مهاجرت و تغییرات اقلیمی در استان همدان قرار دادند و بیان داشتند که استان همدان درگیر بحران آب در فامنین، رزن، کبودر آهنگ است. در مسایل آب سه موضوع تغییر اقلیم جهانی و سوء مدیریت منابع آب و درک و برداشت غلط مردم در استفاده از منابع آب (مسابقه در باغ سازی) به صورت همزمان در تشدید بحران موثرند.

برای مثال اکنون شهر ساوه درگیر حاشیه‌نشینی ناشی از مهاجرت‌های روستایی شده است، به گونه‌ای که در این شهر حاشیه بر متن غالب گردیده است. از ۵۰ محله شهر ساوه حدود ۲۵ محله درگیر مسائل حاشیه‌نشینی و مهاجرت است. در بررسی ریشه مهاجران شهر ساوه ابتدا به مهاجران استان مرکزی و سپس استان همدان برمیخوریم. در بین این مهاجران بر خلاف الگوی سنتی روستا شهری که بر اساس اختلاف درآمد روستا و شهر بوده است الگوی جدید بر اساس محاسبات اقتصادی نیست و بر اساس تغییرات اکولوژیک رخ داده در استان همدان با بحران مهاجرت روستایی روبرو شده ایم که آثار آن در شهر ساوه قابل مشاهده است.

در استان همدان نوعی دیگر از مقابله با خشکسالی و بحران آب نیز در روستاها رواج پیدا کرده است به طور مثال روستاهای دستجرد، لتگاه، نگارخاتون، اشترمل تجربه انطباق معیشت جایگزین با معیشت کشاورزی را به صورت موفق از سر گذرانده‌اند و با تغییر شیوه کسب درآمد توانستند جمعیت روستا را پایدار نمایند. در این روستاها تولید شلوار جین، جوراب، معاملات ضایعات و تولید مبل مثبت به جای کشاورزی رایج شده است.

دکتر افقه استاد اقتصاد توسعه دانشگاه شهید چمران اهواز در قسمت پایانی در تبیین وضعیت مهاجرت‌ها در استان خوزستان بیان داشت که خوزستان از دیرباز محل قشلاق عشایر بختیاری بوده است. از سال ۱۹۰۸ تا انقلاب اسلامی به واسطه کشف نفت و ایجاد تاسیسات نفتی خوزستان یکی از مهاجر پذیرترین استان‌های کشور بود. بعد از انقلاب مهاجرت‌ها تا سال ۱۳۹۰ بیشتر ناشی از مسایل فرهنگی و اجتماعی بوده است. خوزستانی‌ها آستانه تحملشان در مقابل عدم وجود رفاه بسیار کمتر از سایر مناطق است. خوزستانی‌ها روحیه مزد‌گیری دارند تا کارآفرینی و خود اشتغالی لذا از این نظر کمتر به سمت تجربه‌هایی مانند آنچه در همدان اتفاق افتاده است می‌روند.

دکتر افقه در بررسی شرایط مهاجرت در آخرین دوره سرشماری گفت: طبق آمار مدیر کل امور اجتماعی استانداری خوزستان بین سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵، ۲۵۰ هزار نفر از استان خوزستان مهاجرت کرده‌اند و ۱۷۰ هزار نفر به استان خوزستان وارد شده‌اند. و بدین ترتیب می‌توان گفت استان خوزستان هم چند سالی است که مهاجر فرست شده است. مهاجرین استان خوزستان عموماً مهاجرین کیفی هستند، عمدتاً متخصصین، مدیران باتجربه، معلمین و پزشکان که مقاصد مهاجرت آنان تهران، البرز و اصفهان بوده است اما آماری وجود ندارد که چه میزان از مهاجران ناشی از مسایل اقلیمی است. به طور مثال بنا به گفته مدیر آموزش و پرورش استان خوزستان ۷۰۰۰ معلم در لیست انتقال هستند. افراد وارد شده اما افراد کم درآمد استان

های محروم همجوار هستند که به علت فقر به استان خوزستان مهاجرت کرده‌اند. از سال ۱۳۹۰ در استان خوزستان مسایل اقلیمی بیشتر مهاجرت‌ها را تشدید کرده اما ریشه مهاجرت‌های برون استانی بیشتر مسایل فرهنگی - اجتماعی ناشی از دعوی عرب و عجم و تاثیرات زندگی‌های عشایری در منطقه بوده است.

خوزستان بیشترین آب جاری کشور را دارد و پنج رودخانه همیشه جاری در آن وجود دارد. کشت نیشکر از سال ۱۳۶۸ در خوزستان آغاز شده و هم اکنون زمین‌های بسیاری در استان خوزستان زیر کشت نیشکر رفته است و این مساله باعث ایجاد بحران اکوسیستمی شده است. واحدهای صنعتی و کشاورزی که زمانی جاذب مهاجر بوده‌اند امروز با فعالیت‌هایشان خود دافع نیروهای متخصص این استان شده‌اند. بیشتر مهاجرت‌های استان خوزستان درون استانی بوده است و در سال‌های گذشته بسیاری از ساکنان مناطقی که کشت دیم داشته‌اند مهاجرت کرده‌اند و حاشیه نشین شهرها شده‌اند. در استان خوزستان ۸۵۰ هزار نفر حاشیه نشین وجود دارد که این جمعیت از جمعیت پنج استان ایلام، خراسان شمالی، سمنان، خراسان جنوبی و کهگیلویه و بویر احمد بیشتر است.

در پایان این نشست می‌توان نتایج زیر را از ارائه‌های اساتید به دست آورد:

- آمار رسمی کشور درک دقیقی از روند مهاجرت اکولوژیک نشان نمی‌دهد. برای مثال دلایل مهاجرت در سرشماری‌ها انعکاس داده نمی‌شود، معمولاً مهاجرت از روستاها به شهرهای کوچک حاشیه و در مرحله بعد از آن شهر به کلان‌شهرها است، در صورتی که این موضوع نیز در آمار قابل ردگیری نیست. علاوه بر این موارد جزئیات آماری نیز منتشر نمی‌شود.
- در سال‌های گذشته الگوی مهاجرت از مناطق با بارندگی کم یا متوسط که وابستگی اقتصادی زیادی به کشاورزی داشته‌اند به سمت مناطقی است که اقتصاد آن‌ها کمتر مبتنی بر کشاورزی بوده و بیشتر مبتنی بر صنعت و خدمات است.
- مهاجرت تنها الگوی رفتار جوامع مواجه با از بین رفتن منابع آبی نیست و تجاربی از تطابق با شرایط جدید و تغییر در شیوه معیشت از طریق راه‌اندازی کسب‌وکارهای صنعتی و خدماتی وجود دارد.
- جمعیت روستایی کشور اکنون به تعادلی نسبی رسیده است اما تنها چیزی که می‌تواند این تعادل را تغییر دهد، تاثیر مسائل اکولوژیک و ناتوانی از تطابق با آن است.
- اطلاعات دقیقی از توانمندی جذب مهاجران روستایی یک دهه اخیر به شهرها وجود ندارد، اما به نظر می‌رسد این پدیده منجر به حاشیه‌نشینی و به دنبال آن بزه‌کاری شده است.
- تاکنون هیچ پژوهش جامع و مناسبی در زمینه سهم مهاجرت اکولوژیک در مهاجرت‌های روستایی انجام نشده و نیاز این کار در کشور بسیار جدی است تا فهمی دقیقی از ابعاد و وسعت مهاجرت اکولوژیک و راهکارهای مواجهه با آن به دست آید.
- در مناطقی که مسائل زیست‌محیطی تاثیرات بیشتری بر کیفیت زندگی و نه معیشت داشته است، الگوی مهاجرت نیروهای متخصص‌تر و پردرآمدتر دیده می‌شود.

